

Girit Arşivi Archive of Crete

Elif YILMAZ*

Öz

Girit Adası'nın ismi bile akla birçok görüntü getirebilir: Örneğin gezilecek tarihi mekânlar, gürültü ve trafiğin yoğun olduğu ticaret kentleri, kırsal alanları kaplayan milyonlarca zeytin ağacı, tırmanılacak dağlar... (Bennett, 2004) Ancak bu çalışmada Girit'in tartışılmaz doğal güzelliğinden değil bir kısmı kaybolan diğer kısmı ise birkaç farklı kurum tarafından muhafaza edilen arşivinden bahsedilecektir. Söz konusu arşiv malzemesi yaklaşık 15.000 belgeden ve 100.000'den fazla da dijital görüntüden oluşmakta olup Girit'teki evkafa ait ve burada yaşayan Müslüman toplumun günlük yaşayışını yansıtmaktadır.

Bu makalede, daha çok İstanbul'da yaşayan Rumlar ile Batı Trakya'daki Türkler dışından kalan mübadiller için 1925 yılında imzalanan protokol gereğince Türkiye'ye gönderilen Girit belgelerinin günümüze nasıl ulaştıklarına yer verilmiştir.

Anahtar sözcükler: Girit, Mübadele, Arşiv, SALT

Abstract

Even the name of Isle of Crete can bring to mind lots of images: For example some historical sites to visit, the noisy cities of commerce where the traffic are heavy, millions of olives trees covering the rural areas, mountains to climb... However here the topic is not the inarguable natural beauties of Crete but its archive which some part of it had been lost and the other part is under the guard of several institutions.

Aforesaid archive material consists of nearly 15.000 documents and more than 100.000 digital images; they are belong to the directorate of foundations in Crete and they picture the daily life of Islamic society had lived in the island. In this article, mostly given places for the documents of Crete sent to Turkey in accordance with the protocol signed in 1925 for the refugees except the Greeks who lived in İstanbul and the Turks in Western Thrace.

Keywords: Crete, Excambium, Archive, SALT

* Araştırma Görevlisi, Marmara Üniversitesi, Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü, İSTANBUL. (elif.yilmaz@marmara.edu.tr)

Giriş

Çalışmanın amacı, mübadeleden sonra unutulmuş ancak yeni yeni gün yüzüne çıkmaya hazırlanan Girit'e ait arşiv hakkında araştırmacıyı bilgilendirmektir. Araştırmanın konusunu oluşturan; mübadeleye kadar Girit'te muhafaza edilip, mübadeleden sonra Karma Komisyonunca Türkiye'ye getirilen arşiv hem Müslümanların hem de adada yaşayan gayri Müslimlerin sosyal ve ekonomik hayatına tanıklık eden belgeleri ihtiva etmektedir.

Söz konusu arşive ait belgeler, adadaki idari otoritenin değişime uğramasıyla beraber çeşitlilik göstermektedir. Osmanlı Devleti'nin adaya hükmettiği yıllarda Osmanlıca yazılan belgeler, ada özerkliği kazandığı ve Yunan hâkimiyetine girdiği senelerde Osmanlıca-Rumca olarak iki kopya halinde yazılmışlardır. Aynı değişiklik defterlere de yansımış idari otoritenin etnik durumuna göre, defterler de Osmanlıca yahut Osmanlıca-Rumca tutulmuşlardır.

Akdeniz ticaret yolunun en kritik noktasında bulunan Girit'in arşiv belgelerine erişim 2011 yılına kadar mümkün değildi hatta böyle bir arşivin varlığı bile bilinmiyordu. Çalışmanın en büyük amacı sözü geçen arşivin nasıl bir yol izlenerek Türkiye'ye kazandırıldığını anlatmak ve Türkiye'de unutulmuş tesadüf eseri bulunmasına dair süreci göz önüne sermektir.

Burada sevindirici olan Girit Arşivi'ndeki belgelerin bir kısmının çalışmanın son kısmında bahsedeceğimiz bir özel kültür merkezi tarafından satın alınmış ve dijitalleştirilerek araştırmacının kullanımına sunulmuş olmasıdır.

Çalışmada ilk bakışta Girit'in tarihi üzerinde durulmasının sebebi adadaki gerek idari mekanizmanın, gerekse günlük yaşayış tarzının yıllar geçtikçe nasıl değiştiğini anlatıp, bu değişimin belgeler üzerindeki etkisini okuyucuya hissettirmektir.

Ada, Birinci Dünya Savaşı'ndan zarar görmeden kurtulmuş olsa da 1920'li yıllarda büyük değişimler geçirir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla, Yunanistan ve Türkiye arasında 1923-1927 yıllarında mübadele başlar. Mübadele ile beraber binlerce Türk adadan ayrılmak zorunda kalır ve Anadolu'daki birçok Yunan mülteci onların yerine geçer (Bennett, 2004). İşte Girit Arşivi'nin Türkiye'ye gelme öyküsü de böyle başlar.

Girit

Garp, Kretf, Creta, Crete, Akritiş, İkritiş adı verilen bu ada Doğu Akdeniz'in, Kıbrıs'tan sonra, en büyük adası ve Ege denizinin kilidi durumunda olup, 8,618 kilometrekare büyüklüğündedir (Tukin, 1977). Batıdan doğuya doğru aşağı yukarı 260 kilometre bir uzunluğa ve 15-56 kilometre genişliğe sahip olan bu ada, Yunanistan ve Güney Anadolu sıra dağları arasında bir bağ meydana getirmektedir.

Girit Adası'na Osmanlı Devleti'nin 1645'te başlatmış olduğu sefer sonucunda 1669'da tamamen ele geçirilmiştir (Uzunçarşılı, 1988, s.216-222; s.414-421). Fethinden hemen sonra, Osmanlı Devleti'nin ayrıcalıklı statüye sahip vilâyetlerinden biri haline getirilmiştir (Tukin, 1977, s. 796; Adıyeke, 2006). Adanın Osmanlı hâkimiyetine geçişi ile Venedik Cumhuriyeti'nin Doğu Akdeniz'de yüzyıllardır süregelen önemli rolü son bulmuştur. Ege Denizi'nde ve Mora'da Venedik hâkimiyetinde kalan birkaç küçük ada ve kale de daha sonraki yıllarda Osmanlı Devleti tarafından alınmıştır. Bu tarihten itibaren ada halkına birçok imtiyaz sağlanmıştır. 1868 yılında adada ciddi anlamda reformlar yapılmıştır. Osmanlı idaresinde Girit'in merkezi Kandiye iken Hanya'ya alınmıştır.

Girit, tarihin en eski devirlerinden beri önemli bir yerleşim merkezidir. Akdeniz'de çok önemli bir stratejik noktada olan bu ada, önce Roma daha sonra Bizans topraklarına katılmıştır. Yedinci yüzyıldan itibaren Akdeniz'de Arapların fetihçi bir güç olarak ortaya çıkması ile beraber, onlar da bir müddet sonra Girit Adası'na yönelmiştir. 825-826 tarihi ile 960 tarihleri arasında Ada'da Müslüman Araplar egemenlik kurdu. Daha sonra ada tekrar Bizans'ın eline geçti. Dördüncü Haçlı Seferi, Bizans Devleti için diğer birçok kayıpların yanı sıra Girit'in de elden çıkması sonucunu doğurdu. Onikinci yüzyıl başından itibaren adada Venedik egemenliği dönemi başladı. Venedikliler adada sıkı bir kontrol oluşturdular ve anavatanlarından adaya önemli sayıda insan göç ettirdiler.

Ondördüncü yüzyıldan itibaren Batı Anadolu Türk deniz beylerinin adaya yaptıkları akınlar ise yağma amacı taşıyordu. İkinci Mehmet'in İstanbul'u fethetmesinden sonra Ege adaları alınmış ve Osmanlı Sultanı'na Akdeniz kapıları açılmıştı.

Onaltıncı Yüzyılın ikinci yarısından sonra Doğu Akdeniz'de bir iki nokta dışında tam bir Türk egemenliği kuruldu. 1644 yılında darüssade ağası Sümbül Ağa'nın Mısır'a giderken gemisinin Malta korsanları tarafından esir alınarak Girit'e getirilmesi, Girit yönetiminde bunları kabul etmesi, zaten gerginleşen Osmanlı-Venedik ilişkilerinin kopmasına yol açtı, 1645 yazında donanma seferi tayin edildi. Aynı yıl Hanya şehri Osmanlı topraklarına katıldı. 1647 yazında adanın merkezi olan Kandiye şehri de kuşatıldı, ancak alınamadı. Venedikliler Akdeniz'deki varlıklarını adeta Kandiye şehri ile eşdeğer sayıyorlardı. Venedikliler 1645 yılı sonbaharından itibaren on yıldan uzun bir süre Çanakkale Boğazı'nı ablukaya aldılar. 1656 yılında Köprülü Mehmet Paşa zamanında bu abluka kaldırıldı. Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın sadrazam olması (1661) ve onun Girit sorununa eğilmesi Girit'in fethi için yeni bir aşama oldu. 1666 yılında sadrazam, Serdar-ı Ekrem unvanıyla Girit Adası'nın tamamen fethetmekle görevlendirildi. Aynı yıl yoğun bir saldırı başladı. Nihayet 6 Eylül 1669 tarihinde imzalanan anlaşma ile şehir teslim oldu. Böylece Osmanlı hakimiyeti altına giren Girit, merkezi Kandiye olmak üzere, imtiyazlı bir eyalet şeklinde imparatorluğa bağlanarak; Kandiye, Hanya ve Resmo sancaklarına ayrıldı. Kandiye adanın merkezi olmaktan çıkarak, 1850 tarihinden itibaren, yerini Hanya şehrine terk etmiştir.

Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanma çabası içinde ilk düzenli isyan hareketleri Mora Yarımadası'nda başladı (Adıyeke, 1993). 1821 yılında adalara sıçrayan isyanlar dizisine Girit de eklendi. Kısa süre içinde Kandiye ve Resmo'nun dışında adanın tümünde bu hareket etkisini göstermeye başladı. Güçlü bir ordu ve donanmaya sahip olan Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa, Yunan isyanını bastırmaya memur edildi. 1830 yılında Yunanistan bağımsız bir devlet olarak kurulduğu halde Girit Yunanistan'a bağlanmamış ve Osmanlı yönetiminde bırakılmıştı. Bunun üzerine Ada Rumları yeniden isyan ettiler ve Osmanlı Devleti isyanı bastırmak için Mehmed Ali Paşa'dan yeniden yardım istedi.

Girit on yıl kadar Mısır yönetiminde kaldıktan sonra, 15 Temmuz 1840'da imzalanan Londra Anlaşması ile yeniden Osmanlı yönetimine verildi. Adanın Mısır yönetiminde olduğu sırada Mehmed Ali Paşa'nın muhafızı unvanıyla görev yapan Mustafa Naili Paşa'ya kayı-ı hayat şartıyla Girit Valiliği verildi. 19. yüzyılda Yunan isyanının başlamasıyla birlikte Osmanlı Devleti 1868, 1878 ve 1897 yıllarında adada reformlar yapmıştır. Girit 1878 yılında büyük devletlerin de baskısıyla özerk bir yapıya kavuşmuştur. Balkan savaşları sonrasında da Londra ve Bükreş Antlaşmalarıyla Girit Osmanlı idaresinden tamamen çıkarak Yunanistan tarafından idare edilmeye başlanmıştır (Tukin, 1977, s.797-798).

Girit Arşivi

Girit'teki arşiv malzemesinin öyküsü 1898 yılında özerk Girit devletinin kurulmasıyla başlar (Ekşigil, 1987). 1899 yılında Hanya, Resmo, Kandiye gibi Türk ve Rum halkının birlikte yaşadıkları büyük merkezlerde tercüme büroları açılır. Kandiye Tercüme Bürosunun başına İstanbul'da eğitim görmüş ve bir müddet Girit Vakıflar İdaresi'nde çalışmış Yorgos İkonomidis getirilir. İkonomidis büronun başına geçer geçmez noter-kadastro kayıtları, vakıf defteri ve kadı defterlerinden oluşan arşivlerin, vakıflardan büroya devredilmesi için savcılığa başvurur. 1924 mübadelesinde Türkler arşivlerini yanlarına alarak gitmek ister ancak başaramazlar (Ekşigil, 1987, s.10). Mübadeleden kısa bir süre sonra İkonomidis tüm arşivlerin büroya taşınmasını sağlar.

Mübadele sırasında Türkiye'ye gönderilen arşiv malzemesi

Lozan Antlaşması'nın Türkiye ile Yunanistan arasında İstanbul'da yaşayan Rumlar ile Batı Trakya'da yaşayan Türkler dışında kalan bölgelerindeki Türk ve Rum halklarının karşılıklı yer değiştirmelerine ilişkin mübadele protokolü 30 Ocak 1925 yılında imzalanmıştır. Mübadele süreci, sonucu ve bu antlaşma doğrultusunda Türkiye'ye gelen göçmenlerin yerleştirilmeleri ve sorunlarına ilişkin birçok çalışma yapılmıştır. Ancak bu çalışmalar sonucunda çok önemli bir arşiv gözden kaçmıştır. Bu arşiv Karma Komisyonun Yunanistan'da tasfiye çalışmaları sırasında topladığı Müslüman cemaatine ait resmi kayıtlardan oluşmaktadır (Adıyeke, 2000).

Atina'da bulunan Karma Mübadele Komisyonu, kendisine bağlı komisyonlar aracılığıyla Yunanistan'da mübadele kapsamına giren tüm yerleşim birimlerinde Türklere

ait tüm resmi kayıtları, belgeleri ve defterleri toplayarak inceledi ve tasfiye işlemlerinde bunları esas aldı. Bu arşiv başta Selanik olmak üzere Kavala, Vodina, Kesriye, Adalar, Girit ve bunlar gibi Türklerin yaşadığı yerlerden toplanabilen resmi kayıtlardan oluşuyordu. Girit Adası'na bağlı olanlar ise, Kandiyeli Tali komisyonunda toplanmıştı. Tali komisyonlar topladıkları defter ve belgeler üzerinde gerekli araştırmayı yaptıktan sonra bu kayıtların tümünü Selanik'e gönderdiler. Selanik'te söz konusu arşiv sağlam kasa ve sandıklara yerleştirildikten sonra Selanik Tali Komisyonu Türk azası Kerim Tefik Bey tarafından deniz yoluyla İstanbul'a getirildi. İrili ufaklı seksen beş kasa ve sandıktan oluşan bu arşivin, "Evkaf Müdüriyet-i Umumiyesine" teslim edilesi karma komisyonun Türk üyeleri tarafından merkezi komisyona önerildi. Merkez komisyonun onayı alındıktan sonra belge sandıkları Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün İstanbul temsilciliğine teslim edildi (Adıyeke, 2000, s.18).

Öncelikle arşiv, uygun yer bulunana dek çeşitli resmi kurumların depolarına konulmuştu. Ardından arşivin uygun bir yere yerleştirilmesi konusundaki girişimlerden sonra Nuruosmaniye Camisi'nin avlusunda Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye dairesinin altında bulunan bağımsız bir depoya yerleştirildi. Yunanistan'dan gönderilen farklı birimlere ve yerlere ait farklı defterler ve belgeler birbirine karıştığı için, uzun bir süre içinde bu defterler gözden geçirilerek, bu depo içindeki raflara yerleştirildi. Bu süre içerisinde ortamın nemli olmasından dolayı rafların büyük bir kısmı zarar gördü. Arşiv malzemesinin sandıklardan raflara, raflardan tekrar sandıklara aktarılması sırasında kayıtların büyük bölümü zarar gördü (Adıyeke, 2000, s.18).

Nuruosmaniye Camisi avlusunun deposunda uzun süre kalan arşiv bir süre sonra unutulmuş ve ancak 1980'lerin başında yapılan bir inşaat sırasında tadilat amacıyla bir duvarın yıkılması sonucunda yeniden ortaya çıkan defterler önemli ölçüde kayba uğramıştır. Yapılan araştırmalar sonucunda Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne ait olduğu anlaşılan arşiv malzemesi Nuruosmaniye Camisi avlusunun deposundan, Sirkeci Ebusuhud Caddesindeki Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne ait Kültür ve Arşiv Daire Başkanlığı depolarına taşınmış ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi görevlilerince kabaca tasnifi yapılmıştır (Adıyeke, 2000, s.19).

Nüket Adıyeke'nin, Toplumsal Tarih Dergisi'nde bahsettiği gibi kayba uğrayan defterlerin yanı sıra bazı belgelerin de olduğu sanılmaktadır. 2005 yılında, eski adı ile Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi'ne, yeni ismi ile SALT Araştırma'ya satın alma yoluyla Girit Adası Evkaf Sandığı'na ait bazı belgeler kazandırılmıştır.

Söz konusu belgeler, SALT Araştırma'ya kazandırıldıklarında oldukça yıpranmış ve orijinal düzeninin dışına çıkmışlardı. Belgeler üzerinde tasnif çalışması yapılmadan önce ilaçlandı ve dezenfekte edildiler. Orijinal dilleri Rumca ve Osmanlıca olan bu belgeler, İngilizce ve Türkçeye tercüme edilerek tasnif edildiler. Tasnif ve dijitalleştirme çalışmaları tamamen biten Girit mübadillerinin kayıtlarını içeren bu arşiv şu an hala Karaköy'de bulunan eski Osmanlı Bankası Genel Müdürlük Binası'nda yani SALT Araştırma'da

profesyonel ekip tarafından muhafaza edilmektedir. Söz konusu arşiv merkez içerisinde araştırmacının kullanımına açılmıştır. Araştırmacılar merkeze giderek belgeler üzerinde çalışabilmekte ve kopyalarını alabilmektedir. Bu arşivin kurtarılmasından sonraki en güzel haber de önümüzdeki yıl içerisinde söz konusu arşive internet üzerinden de erişimin mümkün olabileceğidir.

SALT Araştırma Merkezi'nde bulunan söz konusu Girit Arşivi; Eytam ve Maarif Sandıkları belgelerinin, Evkaf İdaresi'ne ait kayıtlarını, Mübadele Komisyonu'na ait çalışmalarının yanı sıra dava kayıtlar ve nikâh akitleri gibi yerel halkın günlük yaşayışını konu alan belgelerden oluşmaktadır. Girit Adası'nda Müslüman olan Osmanlılar ile Hıristiyan olan Rumlar arasındaki ilişkinin boyutunu bu belgelere bakarak görülebilir. Birbirleri ile evlenebilen, ticaret yapabilen, ticarete ortak olabilen ve birbirlerinin davalarına şahit olarak katılabilen (sayılabilen) bu iki cemaatin üyelerinin çok farklı boyutta yaşamadıklarına dair kayıtlara ulaşılabilir (Greene, 2000).

Sonuç

“Barbarlar” dışında tüm Akdeniz topluluğunca dünyanın merkezi sayılan Girit ayrıcalıklı konumunu kaybettikten sonra karanlık dönemler geçirmiştir. Bu dönemler “kötü” oldukları için değil bilinmedikleri için, karanlıkta kaldıkları için karanlıktılar. Örneğin Venedikliler, Osmanlı istilasını karşısında adayı terk ederken arşivlerini de beraberlerinde götürmüşler daha sonra da bunları inceleyip yayınlamışlardır (Ekşigil, 1987). Osmanlı Dönemi ise arşivlerinin gerek gün yüzüne çıkması gerekse araştırmaya açılması açısından Venedik Dönemi'nden daha karanlıktır.

Tali Komisyon ile Türkiye'ye kazandırılan arşivin Girit'teki tüm arşiv belgelerini kapsadığını düşünmek yanlış olur. 1897 yılında çıkan bir yangınla Hanya'daki belgelerin çoğunun yok olduğu bilinmektedir. Özellikle Türklerden boşalan malları sahiplenmek ve bunları Anadolu'dan gelen göçmenlerle paylaşmak istemeyen Girit'in Rum yerli halkı arşivlerin varlığından çok rahatsızdırlar. Hatta Adnan Ekşigil, Tarih ve Toplum Dergisi'nde yazdığı Girit Kadı Defterleri isimli yazısında Resmo'da kalan bazı arşivlerin 1945'te Yunan direnişçiler tarafından bakkallara satıldığını iddia etmektedir.

Arşivlerin bir kısmının başına kötü şeyler gelmiş olsa da, iyi örneklerle de rastlamak mümkün: Kandiyeli Belediye Kütüphanesi elindeki arşivleri mikrofilm haline getirmekte ve gözden geçirmektedir. 1986 yılında Resmo'da Girit Üniversite'sine bağlı Türk Kürsüsü de açılmıştır.

SALT Araştırma'da arşiv üzerinde 5 yılı aşkın bir çalışma yapılmış bu çalışma sonucunda ise yaklaşık 15.000 kayıt ve 100,000'i aşkın dijital görüntü elde edilmiştir. Belgeler de şu an merkez içerisinde kullanıma açık halde araştırmacısını beklemektedir.

Kaynaklar

- Adıyeke, A.N. (1993). Girit'in Mehmet Ali Paşa Yönetimindeki Durumuna Dair Bir Rapor. *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, XV(19), 293-315.
- Adıyeke, A.N. (2000). Mübadeleye Dair Gizli Kalmış Bir Arşiv. *Toplumsal Tarih*, C.XIII(S.76), 17-20.
- Adıyeke, A.N. (2006). Turhan Paşa'nın Girit Valiliği ve Girit Hakkında Raporları. *Fethinden kaybına Girit*. İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı.
- Bennett, Lindsey (2004). *Girit Cep Rehberi* (M. D. Doğan, Trans. E. Özen Ed.). Ankara: Dost Kitapevi.
- Ekşigil, Adnan. (1987). Girit Kadı Defterleri. *Tarih ve Toplum Aylık Ansiklopedik Dergi*, 43(8).
- Greene, M. (2000). *A Shared World: Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean*: Princeton University Press.
- Tukin, Cemal. (1977). Girit İslâm Ansiklopedisi (Vol. 4, pp. 791). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.